Група лікарів; що приїхала з периферії на курси вдосконалення, перейшла в палаті до ліжка чергового хворого й приготувалася слухати пояснення професора Перетятька, коли раптом того екстрено викликали до операційної. За ним одразу ж поспішив його асистент Віктор Платонович, що досі, як тінь, ходив у клініці за своїм патроном. За кілька хвилин Віктор Платонович повернувся до палати й закликав лікарів подивитися на спробу віджившлювання.

— Тільки прошу — тихо,— притулив він вказівного пальця до губ.— Ніяких розмов, ніяких запитань, ані звуку! — строго, як студентів, попередив він і одразу поблажливо додав: — Вашій групі пощастило! Рідкісний випадок реанімації.

Для лікарів з периферії республіки, що тільки читали про окремі випадки віджившлювання, це була винятково цікава нагода побачити на власні очі чудо новітньої медицини.

Машина невідкладної медичної допомоги привезла до клініки десятирічного хлопчика з околиці столиці. Друзяка-одноліток, пустуючи з батьківською мисливською рушницею, вгатив хлопчині в праву легеню заряд картечі. Бідолаху приставили в шоковому стані, з великою крововтратою й ледь помітними ознаками життя. Йому негайно зроблено операцію, під час якої хлопець помер. Через те й викликано до операційної видатного хірурга-клініЦиста професора Перетятька.

Коли лікарі-слухачі ввійшли до операційної, їхню увагу привернуло* ритмічне цокання апарата штучного дихання, від якого тяглася трубка до мертво роззявленого дитячого рота. І по цій трубці очі лікарів перейшли до крейдяно-блідого нерухомого обличчя з заплющеними очима на операційному столі.

Професор Перетятько стояв з засуканими по лікоть рукавами, суворо насупившись, і давав короткі,розпорядження.

— Адреналін нуль п'ять у іґятимілігramовому розчині глюкози,— повернувся він до хірургічної медсестри, і його наказ, як приглушена луна, пошепки повторив Віктор Платонович:'

— ...у п'ятимілігramовому розчині глюкози.— У цьому повторенні не було потреби, бо все було приготоване й медсестра одразу подала професорові шприца. Професор затамував на мить дух, розтягаючи двома пучками шкіру, і жало голки легко ввійшло в худі дитячі груди.

— Внутріперикардний масаж!

Цей наказ не відлунив на вустах Віктора Платоновича, бо стосувався хірурга, що стояв поруч професора. Хірург запитально глянув на Перетятька, і коли той кивнув головою: робіть,— він глибоко засунув руку під простирадло на операційному столі.

Зайшла напружена тиша, яку ще більше підкреслювало одноманітне цокання апарата штучного дихання, що, ніби годинник, одміряв короткі хвилини чи то повернення до життя, чи приходу остаточної смерті...

І раптом хірург, прислухаючись до чогось, що було чути тільки йому, невиразно прошепотів* до застиглого, як монумент, професора:

— Наче затріпотіло...— І за якусь мить голосно сказав: — Б'ється!

Це коротке, .сказане впевнено слово покотилося по операційній і розрядило загальне напруження: б'ється! серце б'ється!

Професор'нахилився над знекровленим дитячим обличчям, що поволі ставало ледь помітно рожевим, і пильно глянув на звужені тепер зіниці. Перехопив у лікаря-анесте-зіолога маленьку безвільну п'ясть і, намацавши кволий ще пульс, усміхнувся. І наче зірвав з свого обличчя маску: воно враз— проясніло, ожило, професор навіть підморгнув до

хлоп'ячих очей, на яких уперше кліпнули повіки з короткими білястими віями:

— Будеш тепер знати, шибенику, де раки зимують! — і пішов до передопераційної мити руки. За ним одразу ж поспішив туди допомогти своєму патронові Віктор Платонович.

Лікарі-слухачі стояли з мішаним почуттям подиву й захоплення. Не владний голос зцілителя, не могутня сила надприродної волі воскресили померлого, а фармацевтичні речовини, відомі лікарям і раніше, та новітня апаратура, що діяла за давніми законами на організм. Тільки й того. І разом із тим — який це був величний акт! Людина, яку кожний з присутніх тут периферійних лікарів вважав би в себе, "а сільському медпункті, за померлу, ожила, і життя поволі вливалося в нерухоме досі тіло. Вже заворушилися на руці пальці з довгими нігтями, злегка дриґнула нога під простирадлом...

Із стану задуми вивів лікарів голос професора з передопераційної, де Перетятько, витираючи рушником руки, запросив їх до свого кабінету й зараз же зник. Віктор Платоно-вич перехопив у професора рушника й, недбало почепивши його на вішалці, голосно повторив з порога операційної професорове запрошення:

— Михайло Корнійович просить до свого кабінету.

У цьому теж не було ніякої потреби, бо лікарі-слухачі вже рушили на голос професора до дверей, але Віктор Плато-нович, як найближчий помічник видатного клініциста, вважав за свій обов'язок пояснювати некмітливим периферій-никам кожне професорове розпорядження.

Вже років зо два він пише кандидатську дисертацію, але коли її закінчить — того не знає ні професор Перетятько, ні сам Віктор Платонович. За цей час він зумів так увійти в професорове життя не тільки в клініці, а навіть і в домі Перетятьків, що став своєю людиною,

без якої не обійтися. Він передає друкаркам професорові статті й односить їх потім до редакцій, клопочеться за путівки в санаторії й залізничні зшитки для професора та його дружини Інни Сергіївни, чистить для неї аґрус і допомагає варити її улюблену конфі-туру та приносить професоровій дочці-консерваторці квитки на концерти й вистави. Професор забув навіть, над якою темою працює його асистент, і ніколи про неї не нагадує, але він так звик до Віктора Платоновича і його самовідданих послуг, що не уявляє собі тепер, як міг би працювати далі без цієї своєї правої руки.

З слухачами курсів удосконалення лікарів Віктор Платонович поводиться підкреслено чемно, але помітно зверхньо, даючи їм відчути дистанцію між периферійним лікарем і асистентом видатного клініциста. Іноді він дозволяє собі ненадовго зійти з офіційного тону в розмовах і ненароком розповісти два-три напіванекдоти, напівбувальщини про свого патрона, натякаючи про свою близькість до нього й тим підвищуючи собі ціну.

Зараз, відчуваючи урочисто-піднесений настрій лікарів-слухачів, Віктор Платонович ішов мовчки коридором попереду усіх, випростовуючи з-під свіжовипрасуваного халата добре пов'язану, з смаком підібрану краватку.

Лікарі тихо ввійшли за ним до просторого професорського кабінету, і, поки вони розміщувалися, Перетятько, з закасаними ще по лікоть рукавами, заклопотано шукав на столі, в глибині висунутої шухляди й по кишенях під халатом сірників.

— Знову десь поділися! — пробурмотів він, насупившись. Хтось із лікарів підніс сірники, але Віктор Платонович

схопив їх, не давши донести до рук професорові.

— Це ж буде вже друга сигарета сьогодні! — докірливо похитав він головою.

— Ну і що з того? — буркнув Перетятько, тягнучись усім своїм довгим тілом з глибокого крісла до сірників.

— А Інна Сергіївна?

— Дайте хоч тут мені спокій з Інною Сергіївною! — вже зовсім сердито забурчав Перетятько й простягнув руку схопити сірники, але Віктор Платонович уже запалив і чемно підніс вогонь до сигарети.

— Вам-то нічого, а мені перепаде! — удавано ображено промовив він стиха й додав як своя людина: — Ви ж знаєте, який тонкий нюх у Інни Сергіївни! Вона тільки вдихне — і вже знає, чим вас у ресторані годували...

Професор, не звертаючи більше уваги на свого асистента, жадібно затягнувся кілька разів і швидким поглядом пробіг по обличчях слухачів.

— Так ось. Перед вам був, можна сказати, класичний випадок клінічної смерті, цебто такого інтервалу часу, який можуть пережити вищі відділи мозку після того, як припинився кровообіг. За яких гі'ять-шість хвилин, в окремих випадках — за п'ятнадцять, заходить біологічна смерть, коли клітини центральної нервової системи, вичерпавши весь запас кисню, гинуть. У цей короткий, на жаль, дуже короткий проміжок часу ще* можна повернути людину до життя, і тут справді, як ніде,— "загаяння до смерті подібне"...

Наслідки сучасних клінічних дослідів дають уже підставу казати, що виникла нова галузь медичного та біологічного знання — реаніматологія, або наука про відживлювання.

Професор глибоко затягнувся сигаретою і по хвилині мовчання сказав:

— Як і всяка наука, реаніматологія пройшла через важкий шлях невдач і успіхів, сумнівів і доказів, має своїх мучеників і своїх тріумфаторів.

— Хто в Радянському Союзі перший почав реаніма— в цію? — спитав молодий, як студент, лікар з розгорнутим на колінах зошитом.

— З літератури й преси відомо, що під час останньої Вітчизняної війни такі спроби успішно робив лікар

Неговський. В "Известиях" була надрукована розмова кореспондента з пораненим, далі клінічно померлим солдатом Черепановим, якого відживив лікар Неговський.

Професор витягнув з пачки нову сигарету. Хоч Віктор Платонович докірливо окликнув: "Михаиле Корнійови-чу!" — та професорові тепер було не до нього. Він і не глянув на Віктора Платоновича, який сів збоку, але все ж трохи позаду від професорового крісла й був явно невдоволений. Його бентежила не стільки нова сигарета в руках патрона, яку той уже встиг закурити, як те, що після вдалого процесу реанімації настрій у професор піднісся й тепер Перетятько міг перейти до всяких життєвих історій, далеких від чистої науки. Таке вже з ним бувало, і завжди Вікторові Платоно-вичу здавалося, що професор надарма приземлює перед Молодиками-лікарями свій авторитет, який Віктор Платонович намагався піднести в їхніх очдх ще вище.

Так воно й сталося.

Професор уважно подивився на молодого лікаря, що квапливо записував у зошиті прізвище Неговського, і сказав:

— Але за першовідкривача різниці між клінічною та біологічною смертю я вважаю...— Перетятько хитрувато глянув на слухачів і по короткій паузі закінчив: — ротного фельдшера Петра Степановича Безручка, людину з вельми туманним уявленням про медицину й абсолютного невігласа в біології.

Лікарї-.слухачі здивовано перезирнулися, а Віктор Платонович ледь помітно поблажливо посміхнувся, мовляв, я ж казав, що професор — великий оригінал і не від того, щоб часом розважитися гіперболами...

Тим часом Перетятько підпер рукою голову, зітхнув і казав далі.

— Так ось. Узятий з п'ятого курсу медичного факультету до війська, я служив у першу світову війну заурядліка-рем у польовому шпиталі за чотири чй п'ять верст, як тоді мірялося, від передових позицій. Війна на той час зарилася в окопи, лінія фронту довго лишалася незмінною, тож ми встигли добре обжитися на одному місці, розташувавши шпиталь у школі, де повиносили парти й поставили дерев'яні тапчани. Ми так. звикли до нашого невеликого шпиталю й маленького Поліського сільця, яке починалося одразу за школою, що сподівалися дотягти тут якось аж до кінця війни.

Десь на південь і на північ від нас, на інших дільницях фронту, далеко гримотіла артилерійська канонада, а перед нами була затишшя, що зрідка уривалося короткою тріскотнявою перестрілок та поодинокими вибухами снарядів. До нас рідко залітали навіть німецькі літаки-розвідникщ по яких без^ наслідків палили наші трьохдюймовки, поставлені колесами на колоди (про зенітну артилерію тоді й чутки ще не було). Густі поліські бори та непрохідні пінські драго^ вини не давали німцям наступати на нас, а нам* — активно боронитися від них.

Одне слово, можна сказати, що ми окопалися тут усіма сторонами досить-таки добре й тривало. Всерйоз— і надовго* як кажуть.

Роботи в шпиталі було нам небагато — ми здебільшого поралися коло легкопоранених і хворих, що недовго перележ жували в нас до одужання, бо тяжкопоранених, яким потрібна була серйозна— операція, ми, після первісної обробки ран, відправляли в глибокий тил. Виняток становили ті нетранспортабельні, що перебували в стані агонії і були явно приречені. Це вони й попадали під оруду літнього фельдшера Петра Степановича. Безручка, чи, як він писав своє прізви*-ще,— Безручкова, бо мені, лікареві-, вже не було чого робити коло них.

При школі була невелика комірчина, мабуть, сторожка раніше, де всі ті; кому судилося закінчити життя в нашому шпиталі, конали й, пролежавши тут після смерті обов'язкова дві години, попадали потім у морг. У міру того як у моргу накопичувалося досить трупів, санітари, під наглядом Петра Степановича, виносили їх за-село, щоб поховати в братських солдатських могилах. Якщо з дивізії не приїздив на похорон військовий піп, Петро Степанович вправно виголошував за нього належні молитви й співав "вічну пам'ять". Взагалі мій Петро Степанович охотніше порався коло мертвих, ніж коло живих. Та це й не дивно. З медициною він зіткнувся в житті цілком випадково. Призваний у військо ще до першої світової війни" він попав на короткотермінові фельдшерські' курси при військовому шпиталі, куди брали письменних і кмітливих рекрутів. Через півроку відтіля виходили ротні фельдшери, оті знамениті "фершалю-ротняки", що всі хвороби лікували йодом і аспірином. Отаким ескулапом вийшов із тих курсів і мій Петро Степанович* На його честь треба сказати, що, пройнявшись пошаною до медичної премудрості, якої він дуже мало зачерпнув на курсах, Петро Степанович, на противагу до інших фельдшерів, зрозумів, що в медицині він пороху не видумає й не відкриє нової Америки, а тому, закінчивши війсмкову службу, подався шукати собі іншого хліба. Він захопився молодою ще тоді кооперацією і став працювати в містечковому споживчому товаристві продавцем. Отак з-за прилавка його й узято на війну 1914 року, щоб звести знову, як ч})ельдшера запасу, з медициною. На цей час він розтрусив на перейдених життєвих шляхах і ті мізерні знання та навички, що придбав з бідою колись на курсах, і мені коштувало певних зусиль і терпцю, щоб навчити його

намацувати пульс, визначати єхіпіб * і як слід роботи перев'язки. Отакий був мій найближчий помічник у польовому шпиталі, і я не нарікав на нього. Хоч у тому, що зветься точною наукою, він був простодушним наївняком, та в практичних ділах мав життєвий досвід і спритність, чого так бракувало мені, двадцятитрьохлітному парубкові. Не так своєю релігійністю (Петро Степанович повісив у палатах ікони, й сам засвічував перед ними у свята лампадки), як літами, округлою сивуватою вже бородою та розумними карими очима, в яких відсвічувала затаєна думка, він скидався на когось із апостолів і хоч-не-хоч викликав до себе повагу. Перед ним шанувалися не тільки підлеглі йому санітари, а й поранені та хворі солдати, та й я сам поводився з ним м'яко, намагаючись не зачепити його амбіцію, на яку він потай, видимо, таки слабував. Тільки один раз я добре вичитав його, але інакше тоді не можна було зробити. Річ у тому, що Петро Степанович заніс у свою медичну практику деякі —навички з кооперації. Якось мені треба було .дати хворому настій горицвіту. Заглянув у нашу аптечку — нема. Що за штука? Та вчора ж там стояла повна пляшка, і, пам'ятаю, призначив його тільки хворому "вольнопьору" **, що видужував після пневмонії. Я спитав Петра Степановича, .де подівся горицвіт. Той заворушив губами, ніби вправляючись беззвучно вимовити потрібні йому слова, як це часто робив, і нарешті розгублено пробурмотів:

— Адоніс верналіс?

* Exitus — кінець '(хатин.).

** ІЗольночмгределй*ощий — солдат з ооштото, що оам собі вибирав рад зброї в старій російській армії.

Петро Степанович вважав за профанацію називати ліки не по-латині. Назви невеликого асортименту, що був у нашій аптеці, він витовк напам'ять, як "отченаш". —Навіть йод і аспірин, без яких він, як і кожний фельдшер, не міг обійтися, Петро Степанович називав не інакше, як тінктура йоді й пульфер аспірині. Але в щ>ому випадку латинь не могла

йому допомогти. Він знову заворушив губами, ніяково-знизав плечима й безпорадно розвів руками.

Якби горицвіт був настояний на спирту або являв собою якийсь наркотик, я подумав би, що Петро Степанович сам видудлив його, але кому охота пити без потреби гірку рідину? Та я щось і не помічав досі, щоб мій фельшер нишком "випивахом". Тут озвався не без іронії "вольнопьор":

— Та ви ж ранком після мене всю палату почастували адонісомі

Я здивовано глянув на примовклого Петра Степановича, що тільки ворушив губами, а потім зненацька заговорив так, наче вів далі вже розпочату розмову:

— Я, звісно, проштрафився — що там і казати! Простіть, більше цього не буде... Ну тільки, як подумати, то вп'ять же — кожний хворий і поранений хоче, щоб його лікували, їм — що не пити, аби пити. Отож я і глянув у аптечку — чого там більше залишилося. Дивлюсь — адоніса верналіса ціла пляшка стоїть. Я і дав. Думка: шкоди від нього не буде, а якщо й користі не дасть, то все ж таки дух підійме — ліки ж бо!

Виходило, що мій Петро Степанович не стільки додержувався моїх призначень, скільки пильнував, щоб не затоварювалися медикаменти. Я так і сказав йому, мимоволі міняючи від внутрішнього сміху гнів на жарт:

— Щоб, значить, не залежувалися в аптеці ліки?

— Авжеж. Щоб не прокисали даремно,— погодився Петро Степанович, не відчувши в тоні мого голосу кпину.

Я запросив його до своєї кімнати, колишньої вчительської квартири, і довго розтлумачував, що кожний медикамент є не тільки цілющий засіб, але й отрута, залежно від потреби в ньому організму й дозування. Петро

Степанович винувато слухав мене, уникаючи дивитися мені в очі, а в думці, видно, стояв на своєму.

Професор Перетятько на мить замовк, а потім, зітхнувши, промовив:

— А що ви думаєте — мій Петро Степанович мав рацію. Ми звемо тепер це психотерапією, а він, не спокушений науками, дивився на це діло простіше: чи adonis vernalis, чи свячена вода — аби тільки хворий повірив у цілющість того, що йому дають. Віра — то велика сила, що і в медицині робить чудеса!..

Віктор Платонович знову многозначно подивився на слухачів, намагаючись дати цим на розум недосвідченим молодим лікарям, що не все в професора слід брати за серйозне й треба розуміти, коли він жартує. А Перетятько оповідав далі:

— Після цього інциденту в нас із ним налагодилися стосунки. Хоч Петро Степанович був чи не вдвоє старший за мене, але спочатку він трохи потерпав передо мною. Тут важила, мабуть, і моя вища медична освіта, а головне, я був для нього офіцер, тоді як Петро Степанович ходив, як ротний фельдшер, в унтерах. Я скасував офіційне звертання до мене через "ваше благородіє", з чим звиклий до субординації Петро Степанович не одразу освоївся, й просив називати мене на ім'я та по батькові; так само називав його і я.

Петро Степанович став привикати до мене, заходив інколи у вільний час до моєї кімнати поділитися всякими чутками та новинами з батьківщини. Він вважав за свій обов'язок розважати мене довжелезними листами від єдиної близької йому людини — бездітної дружини, з якою прожив багато мирних літ. Кожний лист починався незмінним звертанням: "Добрий вечір чи день — не знаю, як там у вас,— дорогий мій законний муж і незабутній Петре Степановичу! В перших рядках свого листа повідомляю, що поки що жива й здорова, чого й вам

бажаю від щирого серця..." Далі йшло безліч поклонів від близьких і дальніх родичів та знайомих і лише наприкінці кілька місцевих новин.

Петро Степанович, надівши окуляри, старанно вичитував мені від початку до кінця кожного листа, даючи свої коментарі, приміром, якийсь Семен Федорович, котрий помер оце, давно вже слабував на груди, а пес у якогось Дениса Кіндратовича був найлютіший у містечку, тож нема нічого дивного, що він, як пише дружина, сказився цього літа.

Якщо в мене не було нічого нагального, я з тактовності терпляче вислухував ці листи, жаліючи в душі адресата й авторку, котрі бабрались у вузькому колі дрібних і нецікавих справ. Який злиденний той внутрішній світ, що носили в собі ці маленькі люди!.. А втім, це не зовсім було слушно щодо Петра Степановича. Випадали дні, коли він ходив замислений, зосереджений на якійсь своїй думці, яку поволі перемелювали важкі жорна його мозку. Здебільшого я від самого ж Петра Степановича незабаром дізнавався, що його мордувало. Отак одного разу він прийшов до мене й, поворушивши губами, ні сіло ні впало сказав:

— Казав мені ще вдома колись цирульник один: у мертвих волосся росте. Він навіть голив двох покійників. І нігті теж ростуть. Як це розуміти?

Трохи здивований таким несподіваним запитанням, я пояснив Петрові Степановичу:

— Не всі клітини нашого організму одразу гинуть після смерті. Клітини волосинок і нігтів ще живуть якийсь час

— Так що ж це? Виходить, людина вмирає не одразу? — спитав, навіть збліднувши чогось, Петро Степанович.

Наука ще не розрізняла тоді клінічної смерті від біологічної, і я пояснив коротко:

— Людина вмирає одразу, але в деяких клітинаіх організму життя, мабуть, ще на якийсь час затримується.

Моя відповідь не задовольнила Петра Степановича. Трохи подумавши, він тихо промовив:

— У народі кажуть, душа ще дев'ять днів після смерті держиться хати покійника, потім сорок днів тиняється скрізь по землі, де вона коли-небудь бувала...

Мене не цікавили релігійні роздуми старого фельдшера, і я взявся читати далі книжку, від чого одірвав мене своїм приходом Петро Степанович. А він, помовчавши трохи, сказав змислено:

— Чогось же та думають отак з діда-прадіда люди...— І пішов, глибоко задуманий, так і не розв'язавши в мене якихось своїх сумнівів.

За кілька днів він прийшов до мене в другій половині дня, коли я ліг перепочити трохи, і з порога випалив як сенсаційну новину:

— У поручика борода виросла!

Я вилупив на нього очі: яка борода? В якого поручика?

— В поручика Снєгірьова, що три дні тому були вбиті на передовій,— пояснив Петро Степанович, не маючи змоги приховати якоїсь дивної, зовсім незрозумілої мені радості.

Я забув, що в моргу лежить убитий поручик, родичі якого просили телеграмою почекати з похороном до їхнього приїзду.

— Ну і що з того, що виросла борода? — спитав я, все ще не сходячи з дива.

^— Так, може б, їх поголити? А то приїде молода жінка чи хто там, а вони неголені. Некрасива картина може вийти...

Я відраз відчув, що Петро Степанович ухиляється відповісти мені прямо й хитрує. Він прийшов до мене не для того, щоб радитися — голити чи не голити мертвого поручика,— це питання він міг розв'язати й без мене, і мені стало ясно, що йому кортіло поділитися радістю відкривача. Одросла поручикова борода наочно підпирала його думку, що смерть у людини наступає не одразу.

Десь за тиждень, поїхавши ранком до штабу дивізії, я затримався там і повернувся по обіді. У шпиталевому дворі

мені трапилися санітари, що йшли з ношами від моргу. Я спитав, хто помер.

— Так що рядового Силенка односили, ваше благородіє,— відповіли санітари й додали, що Петро Степанович* якого я залишив замість себе й тепер шукав, не вийшов ще з моргу. "Чого йому там сидіти?" — подумав я і спустився кам'яними східцями в льох, щоб розпитати свого заступника про шпиталеві справи.

Підходячи до ледве причинених дверей у середні льоху, я почув голос Петра Степановича, що казав комусь:

— Погані, погані твої діла, Силенку...

Я сторопів: адже санітари щойно повідомили мене, що віднесли мертвого Силенка в морг — чого ж мій фельдшер звертається до нього як до живого? Передчуваючи щось незвичайне, я спинився й став наслухати. Петро Степанович розміреним голосом казав далі:

— От ти, значить, помер, Силенку. Завтра тебе закопають у яму, і ти ніколи, чуєш, Силенку, ніколи не побачиш світу...

Мені стало моторошно. Я смикнув двері й ускочив у морг.

— Що ви тут робите? — крикнув я на Петра Степановича, вражений самою вже позою його. Він, що робив усе статечно, немов священнодіяв, тут сидів навпочіпки й присвічував ліхтарем "летучая мышь" жовто-воскове мертве обличчя на долівці. ✓

Застуканий зненацька, Петро Степанович довше, ніж звичайно, ворушив безпорадно губами, поки спромігся вимовити підводячись:

— Та ось — практикую...

— Як це — "практикую"?

— Ну, сказати б — випробовую його.

— Ходімо зі Мною! — наказав я і, не чекаючи, швидко пішов з льоху до своєї кімнати при шпиталі.

За хвилину туди прийшов і Петро Степанович. Мене здивувало, що він не зніяковів, як того можна було сподіватися, а почував себе, видимо, так, ніби я одірвав його від важливої роботи.

— Поясніть мені, для чого ви це робите? — спитав я вже м'якше, ніж то було в моргу.

Поворушивши, як звичайно, губами, Петро Степанович усміхнувся:

— .Воно, звісно, ви будете сміятися з мене, старого дурня... Ну тільки я думаю, що, коли людина помре,— це ще, не все.

— Цебто? — спитав я, не одразу збагнувши його думку.

т

— Та от: ми думаємо, що людина мертва, і ховаємо її, а, виходить, вона ще не зовсім померла. От і ви, Михайле Корнійовичу, казали, що деякі клітини ще живуть, наприклад, у поручика Снєгірьова борода виросла...

— Ну? — нетерпляче спитав я, починаючи догадуватися, куди хилить дивак фельдшер.

— І от мені думається,— сказав Петро Степанович,— що коли людина померла, то вона тільки не може рухатися й казати, а те, що діється коло неї, чує...

— З чого це ви взяли?

— От я і випробовую їх для цього. Кажу покійникам, що їх тепер дожидає, і помічаю на їхніх обличчях сум, так наче вони чують мене й ще більше журяться.

— Смерть нікого не красить, і цілком природно, що обличчя в мертвих сумні. Ви що ж — хотіли, щоб люди всміхались умираючи? — зауважив я, але Петро Степанович ухопився за мої останні слова й мрійно проказав:

— А що, коли б справді вдалося, щоб хтось із них усміхнувся?..

— Ні, ви, будь ласка, припиніть ці штуки! — сказав я категорично, ще не здаючи собі гаразд справи, чи передо мною стоїть тільки одержимий химерою дивак, чи психічно недужа людина.

Але, видимо, Петрові Степановичу не так легко було відмовитися від своєї ідеї. Не питаючись у мене дозволу, він присів на стільця й захоплено переконував мене в доцільності* своїх експериментів:

— Ви тільки подумайте, Михайле Корнійовичу: ану ж помреш і будеш чути, як над тобою співають "вічну пам'ять", накривають віком труну, сиплеться на неї земля... Та це ж...

Петро Степанович не міг знайти для вислову потрібних слів і тільки заворушив губами.

— Ну і що ж тоді треба робити? — спитав я, зацікавившись явною манією свого фельдшера.

— Та що ж,— розвів руками Петро Степанович,— тоді хоч голови одрубуй усім мертвим, щоб вони й після смерті не мучилися...

Я мимоволі засміявся, хоч мене стало неабияк турбувати, що фельдшер таки, здається, зсунувся з глузду. Йому я сказав по хвилині лагідно:

— Не треба, Петре Степановичу, ні рубати мертвим голови, ні розмовляти з ними: негарно ж воно якось!

З тим і пустив його від себе, але після цієї розмови я почав наглядати за Петром Степановичем.

Жив він у шпиталі самотою. Я, лікар, був йому не рівня, з кухарем і кастеляном він чомусь не зійшовся, а про санітарів — годі й говорити. Петро Степанович був набагато старший за них літами, а до того ж, як-не-як, їхній найближчий начальник, котрому доводилося часом і гримати на них. Єдиний, кого він підпустив до себе ближче, був чи не найгірший наш санітар, чуваш Іван Малгай. Кривоногий, незграбний, миршавий, Малгай був живим запереченням не те що військової постави, отого

бравого солдатського вигляду, а й звичайної охайності, не кажучи вже за санітарію. Брудний, неуважний, з віддаленим кудись поглядом, він був зовсім не придатний служити санітаром навіть у такому тихомирному, богом береженому шпиталі, як наш, і я давно б уже прогнав його, коли б не одна притичина.

Усі в шпиталі, починаючи від обслуги й до поранених та хворих, знали що в.Івана Малгая торік померла в Чебоксарах жінка, від якої залишилася п'ятирічна Настенька. З смертю дружини Іван, видимо, примирився, а от становище Настеньки, яку він, бувши призваний на війну, мусив здати на опіку старим батькам у село під Чебоксарами, весь час непокоїло його. Батьки не любили померлої невістки, з якою Іван побрався проти їхньої волі, через те він і подався з жінкою до Чебоксар, де влітку працював на пристані, а взимку перебивався всякою випадковою роботою. Там, у маленькій чуваській хаті, було й без Настеньки повнісінько дітвори — синів і дочок Іванових братів, тож сирітці Нас-теньці, певно, жилося коло них не з медом. Іван побоювався, що батьки перенесуть свою нелюбов до покійниці й на онуку, яка так була схожа на свою матір. Завжди похнюпленому, сумному Іванові тільки й думки було, що вдома кривдять його бідолашну Настеньку — ходить вона неприкаяна в дідівській хаті, немита, нечесана, голодна... Увесь світ з страшною війною, морем людського горя й потоками сирітських сліз одсунувся Іванові далеко назад перед долею покинутої Настеньки. Було щось зворушливе в цій самовідданій любові молодого удівця до своєї малої доньки, за що йому можна було багато чого простити. Він складав щомісяця по вісімдесят копійок — свою солдатску платню,— щоб згодом надіслати гроші старим батькам для Настеньки. Мені здається, він продавав нишком на селі й свої солдатські пайки хліба, сам годуючись недоїдками після хворих, і все для Тої ж Настеньки. Якщо за допомогою Петра Степановича він відправляв до батьків листа, повідомляючи, що надсилає п'ять карбованців і просить купити Настеньці якесь платтячко, валянки на зиму, а з решти — трохи медяників, які так любила його Настенька, обличчя його блаженно сяяло, й він щасливо усміхався. Та за кілька годин Іван знову похмурнів, бо його охоплював сумнів, чи витратять же суворі батьки при їхніх

злиднях усі гроші на його Настеньку, чи залишиться ж для неї хоч якась дещиця з надісланого?..

Хоч би що загадати Іванові робити, він усе виконував безвідмовно, але так мляво, байдуже, абияк, що гидко було дивитись. Не тільки всяка робота, а, здавалося, й саме життя обтяжувало його і змушувало часто зітхати, скрушно хитати головою в такт своїм невеселим думкам.

Одного разу я наказав Іванові вимити в моїй кімнаті підлогу. Коли забрьоханий і понурий, як завжди, він доповів мені, що наказ виконано, мене так розчулив його скорботний вигляд, що я дістав з гаманця карбованця й дав Іванові.

— Твоїй Настеньці на цукерки.

Іван широко розплющив очі, в яких засвітилися теплі вогники, і, як стеряний, бухнув передо мною навколішки. Я мерщій підняв його, наказуючи більше не робити так, а Іван розгублено стояв передо мною, безпорадно тримаючи паперового карбованця, і з сумних очей його текли беззвучно по смаглявих запалих щоках рясні сльози радості..

Що саме в Іванові могло, крім жалю, привернути до себе Петра Степановича — я й досі не розумію. В усякому разі старий фельдшер був далекий від сентиментальності, а його "експерименти" з покійниками свідчили, що навряд чи жалісливість могла пройняти його старече серце. Хіба що просто з безцільної цікавості він сідав вільною годиною на колодах у дворі, садовив біля себе Івана, й вони довго про щось говорили. Але про що? Бездітного Петра Степановича мало цікавила доля чужих дітей, а Івана так заповнювала всього його Настенька, що хтозна, чи лишалося ще якесь місце в думках для розмови про щось інше. І все ж між ними утворився якийсь внутрішній контакт, що змушував Петра Степановича дивитись крізь пальці на всякі Іванові недоробки й писати йому листи додому з незліченними поклонами.

До мене Петро Степанович після останньої розмови, коли я застукав його в моргу, більше не звертався з своїми сумнівами; не помічав я, щоб він далі "практикував" небіжчиків, дарма що активні пошуки розвідників на нашому секторі фронту збільшилися, а з ними стали більше привозити до нашого шпиталю поранених і забитих. Мало турбувала нас і німецька авіація, що з'являлася над нами, вже повертаючись на свої аеродроми й скинувши десь свій страшний припас.

. Проте одного дня в обідню пору недалекий вибух авіабомби несподівано потряс у селі землю й повітря. Як потім виявилося, німецький "таубе", вертаючись на захід і побачивши солдатську чергу біля похідної кухні край села, кинув на неї свою останню бомбу. Туди, до кухні, понесло чогось і нашого Івана: не інакше як пгукав покупця на свіжу пайку хліба. Бомба вибухнула неподалеку солдатської черги й повітряною хвилею перекинула похідну кухню. Коли я прибіг з поля до шпиталю, вийшовши перед тим прогулятися, санітари вже принесли поранених і з ними забитого Івана. Я кинувся до комірчини, де клали щойно померлих, і ще здалека почув голосний крик: "Іване! Настеньку привезли! Настенька приїхала! Ти чуєш, Іване?"

Це кричав у Іванове вухо Петро Степанович і термосив забитого за праве плече з одірваним погоном. Я одразу збагнув, у чому річ, бо знав, що ніякої Настеньки й близько нема, але мені було не до Петра Степановича. Я припав до розпростертого на тапчані Івана, все ще сподіваючись знайти в нерухомому тілі хоч якісь ознаки життя. Марно! Бідоласі вирвало лівий бік з плечем, і смерть скосила його миттю. Але Петро Степанович і при мені не вгамовувався.

— Дивіться, дивіться! — смикав він тепер мене за рукав, показуючи на бліде обличчя: — Він усміхається! їй-богу, він усміхається!

Мертве обличчя, розуміється, не усміхалося, але воно було таке напрочуд спокійне, навіть урочисте, немовби в останню мить Іван відчув, що, звільняючись від усіх земних турбот, він позбавляється й

своєї безнастанної туги по Нас-теньці. Тільки ніби здивувався трохи, що все це сталося так просто, так звичайно...

А Петро Степанович не тільки сам усміхався, а, задоволено потираючи руки й не одриваючи хоробливо-піднесе-ного погляду від нерухомого санітарового обличчя, радісно промовляв:

— Я ж так і знав, що він усміхнеться!.. Він же все, все зараз чує, тільки знаку не може подати. От оказія!..

Петро Степанович голосно зареготав. І в тому реготі я, здригаючись, відчув і тріумф відкривача, і нестяму божевільного...

Професор закурив нову сигарету, і цього разу Віктор Платонович уже не зважився його спиняти.

— Але хто проведе чітку межу й скаже, де кінчається геніальність і починається божевілля?..

Професор усміхнувся і довгим сум'ним поглядом подивився на присутніх. Ніхто в кабінеті не озвався, навіть не ворухнувся. А професор, ніби очумавп^ись від якоїсь далекої думки, стрепенувся й доказав:

— Петра Степановича, розумієтеся, довелося того ж дня усунути від роботи в пшиталі й виродити в глибокий тил до психіатричної лікарні. Слабкий йбго розум не витримав такого великого навантаження... Але як близько підійшов він до того, що відкрила нам тепер наука! "Не бог, не цар і не герой", як співається, а тільки — ротний фельдшер! Га? А втім, хіба всі відкриття, що знаменували потім епохи, не починалися з простих звичайних спостережень? Що ж дивного, що борода на мертвому поручику змусила його простецького Петра Степановича замислитися над питанням — коли починається справжня смерть? І гляньте, не я, лікар з вищою освітою, замислився тоді над відомим усім

явищем, а він, малоосвічений фельдшер-ротняк, сам того не розуміючи, позирнув у сьогоднішню розгадку смерті...

Професор Перетятько підвівся з крісла, відгбртаючи руками халата, за ним одразу ж звівся на ноги й Віктор Платонович. Цього разу він не подивився на слухачів, щоб поглядом напоумити їх, як треба сприймати останні професорові слова, а так само, як і Перетятько, зберігаві на обличчі поважний, трохи журний вираз.

1966 р.